

[0574] **DE ‘HAFTURFEHDE’, IN BYSÛNDERE FOARM
FAN DE ‘FREDEED’**

Der is wol faker op wiisd dat de eed yn al syn ferskaat fan foarms yn it âldfryske rjochtslibben in wichtich plak ynnommen hat.¹ Dat jildt wol tige yn it bysûnder foar de saneamde ‘freedeed’, dy’t by it sluten fan in soen tusken twa sibben dy’t fanwegen in deaslach meiinoar yn fete ‘lein’ hienen, sward waard.² De kwetste partij ferplichte har dêrtroch om mei de tsjinpartij foar ivich in folle en fêste frede te hâlden, mei oare wurden om fan wraak ôf te sjen. Yn it hânskrift *Jus Municipale Frisonum* is it formulier fan dy eed oerlevere.³ Opfallend is de dichterlike omskriuwing fan ‘e ivichheid dêryn: ‘alsoe langhe soe di wynd fan dae vlkenum wayth ende ghers groyt ende baem bloyt ende dio sonne optijocht ende dyo wrald steed’.

Yn Westerlauwersk Fryslân hat de fete oan ‘e ein fan ‘e Midsieuwen ta bloed’⁴, dat wy meie oannimme dat der salang ek noch ‘freededen’ sward binne. Der binne lykwols oanwizings dat dy eed yn ‘e fyftjinde ieu al yn it neigean wie. Yn dat ferbân kin wiisd wurde op in oarkonde út 1472, dêr’t twa bruorren en in neef yn ferklearje dat hja de skuldigen oan ‘e deaslach fan in femyljelid fan harren dy misdie kwytskelle ‘allyck of wij bij hierum weer koos joden ende freed eeden laest heden neij in hald ws land riuchtis ende sijd ende plijgha ws landis’ (net liker as hienen wy har de fredespea [osculum pacis] wer jûn en ‘freededen’ sward neffens ús lânrjocht en neffens sede en wizânsje fan ús lân).⁵ Dy kwytskellingsferklearring komt hjir sa’t it liket foar it jaan fan ‘e fredespea en it swarren fan ‘freededen’ yn it plak, al wurde dy âlde attributen fan it feterjocht noch wol ‘sijd ende plijgha’ neamd.⁶ Men soe ek sizze kinne: it swarren fan ‘freededen’ waard op ‘t lêst net mear altiten needsaaklik achte, om’t men mei in soenbrief allinne, dy’t earder pas *nei* it ôflizzen fan ‘e eed útjûn waard’⁷, ek al tefreden wie. Sa stelt in Jelger Feikisma fan Huzum himsels yn 1463 foar de stêd Ljouwert oer, dy’t him it wearjild foar syn deasleine soan betelle hat, oanspraaklik foar aksjes fan syn sibben tsjin dy stêd oant ‘ick hiarem liuwerie thi dae freed eden *jefta* vnder brief ende sigelem’.⁸ Ik soe dat sa oersetse wolle: oant ik har der ta bring om ‘freededen’ te swarren ôf (soen-)brieven út te jaan.

Yn sa’n soenbrief (út 1488) ûnthjitte twa bernsbern fan ‘e yn earder tiid deasleine Rioerd to Fouterburen (bedoeld sil wêze Foutebuorren ûnder Jirnsum) út namme fan har hiele sibbe om mei de moardner syn migen in ‘fryen vesten ferd’ te hâlden en har ‘ner to haetgen, ner to hinderen, by dey noch by nacht, hemelick ner epenbeer’.⁹ Oft der

earst ek in 'freedeed' sward is, wurde wy út it stik net gewaar, mar dêr is, lykas ek yn it formulier fan dy eed, wol in ivichheidsformule yn opnommen, dy't der sa útsjocht: 'alsoe lange alsser dawa falt; pot walt, gers groyet, baem bloyet'.

Wat yn it âldfrysk in 'freedeed' hjit, wurdt yn it middelnederlânsk mei it wurd 'oervede' (ferlykje nijheechdútsk 'Urfehde') oantsjut.¹⁰ De Vries hat it omtinken frege foar de rol dy't dy eed yn it midsieuske Nederlânske stêdsrjocht spile hat.¹¹ De 'oervede' hat deryn in wat oare ynhâld as hjirboppe, want yn it stêdsrjocht is it ornaris in fan it stêdsregear oan in finzene by dy syn frijlitting opleine eed dat er op 'e stêdsmienskip, dy't him fêstsette litten hat, fanwegen dat feit gjin wraak nimme sil. Der kin dan ek mei rjocht en reden ûnderskie makke wurde tusken de 'Hafturfehde' út it stêdsrjocht en de 'Streiturfehde' út it feterjocht, lykas Ebel docht.¹²

De Vries jout op dat er yn 'e Nederlannen de 'oervede' as stêdsrjochtlik ynstútút bûten it Sticht, Oversticht en Roermond net oantroffen hat.¹³ Letter koe er dêr oan tafoegje dat, al wurdt it begryp as sadanich yn 'e Fryske stêdsrjochten net neamd, de 'Hafturfehde' ek yn Westerlauwersk Fryslân gongber west hat.¹⁴ Yn 'e Snitser Recesboeken fûn er twa fan sokke eden (út 1495 en 1515) en ek nochris twa meidielings oer it ôflizzen dêrfan, beide út 1507.¹⁵ Njonken dy foarbylden út Snits koe er ek noch twa út Ljouwert oanwize en wol út 1479 en 1492.¹⁶ It iene mei it oare kaam er, wat Westerlauwersk Fryslân oanbelanget, dus op seis fynplakken út twa stêden. By it trochnimmen fan in tal printe boarnen foel my op dat dat rychje noch wol wat útwreide wurde kin.

Yn it foarste plak smite de Snitser Recesboeken nòch in meidieling oer in 'Hafturfehde' op mei as datum: 6 maaie 1492.¹⁷ It giet dêr om in Olla ter Herna (fan Terherne), dy't, nei't er earst ûnthjitten hat om de stêd Snits in boete fan achttjin Rynske gûnen te beteljen, in eed dien hat

'oen god ende al syn helghen een wt staefts eeds dyo sted van snits fyffgaen waldseynd ende slaet mey hyara borgers ende Jnwenners ondersitteren helpren ende helpers helpren naet toe moyen indae riocht ner bwata *om dae vangenscip* deer schyde indae reys toe boesum'.

Olla is dus finzennommen op in 'reys' (dat is in fetetocht) te Boazum, dêr't men yn Worp fan Thabor syn kronyk mear oer fine kin.¹⁸ Syn 'oervede' slacht net allinne op 'e boargers, ynwenners, 'ûndersitters' en helpers fan Snits, mar ek op dy fan 'e mei Snits ferbûne plakken: de doarpen fan Snitser Fiifgea, Wâldsein en Sleat.¹⁹ It is in stave eed, wat sizze wol dat er troch in rjochter of 'foarsprekker' foarsein is en wurd foar wurd neisein wurde moast.²⁰

Dan is der ek út Ljouwert noch in 'Hafturfehde' oer-

levere en wol yn in oarkonde fan 15 novimber 1509.²¹ De hanneljende persoan is dêr de bussjitter Ewert de Vriese, dy't tajout dat er de straf dy't it Ljouwerter stêdsregear him oplein hat, dûbeld en dwers fertsjinne hat. Fierders makket er bekend dat er troch foarspraak, yn it bysûnder fan hear Hans Schenk van Toutenburg, by wa't er al mar wis as soldaat yn tsjinst west hat, no frijlitten wurdt. Dêrnei giet er yn syn ferklearring ta it ôflizzen fan 'e eed oer:

'dat ick hebbe geloeft ende gesworen, ende in crafft diesses brieffes geloue ende swere by Got ende alle syne Hilligen, met opgerichten fingeren, dat ick *sulck fenckenis*, ende wat my dar onder ergangen is, nae diesen dach in der ewicheyt nimmermeer vor handen to nemen, met woerden noch met wercken, omme dat toe wreken heymelick noch openbar, selff off ymant van mynent wegen, in gheyne wyse woe dat ymandt konde off mochte bedencken, noch ouck dat niet tostaen sal dattet ymant dede, off vorhengen to geschien tegen vorsz. Olderman, Schepenn, Raedt, Borgeren ende Inwoneren der ganse stat van Lewarden, noch tegen horen frundenn, sonderlinge tegen den gheyne die raedt of daet tot myner fangenschip gehadt hebben'.

Yn it earste privileezjeboek fan it Hôf fan Fryslân, dêr't it stik yn oerlevere is²², stiet der as opskrift boppe: 'Ewert friesen Oerfede'. Dat is dan fuortdaalk de iennichste kear dat ik lêstneamd wurd yn in boarne út Westerlauwersk Fryslân fûn ha.

It nijsgjirrige fan 'e tredde hjir te neamen 'Hafturfehde' is dat dy net út ien fan 'e Fryske stêden komt, mar fan 't Amelân. It is in stik fan 13 novimber 1501, dat opmakke is foar in man út Ballum mei syn frou en soan, dy't misdieden tsjin Peter Kamminga, hearskip fan 't Amelân, begien ha.²³ Yn ferbân dêrmei moatte hja al har goed, replik en ûnreplik, oan Kamminga oerdrage, dy't, as jier en dei om binne, besjen sil oft er har dêr 'wt sonderlinge gracie' noch wat fan weromjaan wol. Hja sille tsjin dy oerdracht net yn 't ferhef komme, wylst fjouwer folmachten fan har sibbe foar it ferfrjemdzjen fan al dat goed tastimming jouwe. Dêrop swarre man, wiif en soan

'oen God ende syn hilgen dat hya noch nemmen van hyara weyna schillit in der ewigheit nemmen hatie noch hindrie hemelick noch epenbeer mit wurden noch wirken besvnderlinge Peter Kammingha syn kynden vrionden ende tieneren ende dae riuchteren op Aemland noch nemmen deer op Aemland wennet besvnderlingha Jan Gheerts zoen ende syn vrionden *om disse vangenschip*'.

Boppesteande 'oervede' is dus net troch it regear fan in

stêd oplein, mar troch it hearskip en de rjochters fan in plattelânsdistrikt. Wy sille der wol net fier by troch wêze, as wy de ferklearring foar it feit dat de Amelanner oerheid in 'Hafturfehde' swarre lit, by de persoan fan Kamminga sykje. Dy wie nammers net allinne hearskip fan dat eilân, mar ek âlderman fan Ljouwert, alteast yn 1495 en 1504.²⁴ Ek it hânskrift fan it stik dêr't it hjirre om giet, wiist dêrop, want dat is fan 'e Ljouwerter stêdsskriuwer Mr. Hemma Odda zin'.²⁵ Alhielendal tafallich sil it foarkommen fan dy eed op it Amelân sadwaande net wêze.

Ek yn Fryslân eastlik de Lauwers moat de 'Hafturfehde' bekend west ha. Yn ien fan 'e út 'e sechstjinde ieu datearjende leechsaksyske rjochtshânskriften út 'e Omme-lannen is alteast it formulier fan sa'n eed oerlevere'.²⁶ It opskrift dêrfan seit al genôch: 'Item een geuangen den men wth ladt syne oeruede tho done etc.'. Men sjocht it: net allinne wurdt it wurd 'oeruede' brûkt, mar boppedat wurdt oanjûn dat dy troch in finzene dy't frijlitten wurdt, 'dien' wurde moat. De tekst is as folget:

'Du zweerst by dynen zielen zalicheet *dessen anuanck*²⁷ de dy gescheet ys Jnt clene Offte Jnt groeth/ nycht to wreken/ Offte haedt Nydt hyr vmme tho doen offte to dragen/ du Offte de dyne/ de vmme dynen wylle doen Edder laethen wyllen Nycht wth gesundert woemen dat vyseren dychten/ Edder dencken mach Noch an my noch an myne bewanthen offte heerlicheet dat vnuerbreckelick tho holden dat dy godt soe Helpe ende all zyn Hilligen'.

Hokfoar rjochter soe sa'n eed oplizze kind ha? Ik hâld it derfoar dat it om in redger giet dy't in steande rjochtstoel fêstige hat. As dat sa is, dan ha wy hjirre in twadde foarbyld fan in plattelâns-'oervede'.

Bûten de streken dy't De Vries neamd hat, fynt men de 'Hafturfehde' fierders noch yn Gelre, dêr't er alteast yn Nimwegen en Hurderwyk bekend wie.²⁸ Utsein yn Hollân liket de 'oervede' dus oeral yn 'e Nederlannen noardlik de grutte rivieren yn swang west te hawwen. Wat ús benammen noch ynteressearret, is oant hoeneard dy eed yn Westerlauwersk Fryslân gongber west hat. Neffens De Vries moat it mei dat stêdsrjochtlik ynstitút út west ha, doe't Karel V yn 1524 as hear oer ús lânstreek oannommen waard.²⁹ Ik bin dêr lykwols net sa wis fan, ek al is de Snitser 'Hafturfehde' út 1515 de lêste dy't wy kenne. Te Hurderwyk binne nammers noch yn 1563, 1565 en 1566 soartgelikenze eden sward³⁰, wylst dyselde Karel al sûnt 1543 yn Gelre foar master opsloech. Noch sprekender is de sitewaasje yn Dimter, dêr't wy goed mei op 'e hichte binne, mei't der in tal registers mei oantekeningen oer 'oerveden' út dat plak bewarre bleaun binne.³¹ Ut it lêste diel, dat it tiidrek 1545-1650 beslacht, docht bliken dat it Dimter stêdsbestjoer noch yn 1592 in nij formulier fan 'e 'Oerfehede'

opmakke hat. Wol hâlde de oantekeningen yn it register op it lêst allinne noch mar fonnissen yn dêr't it swarren fan 'e 'oervede' net mear yn neamd wurdt, mar de lêste kears dat soks noch àl it gefal is, is dochs noch altiten yn 1620.³² De mooglikheid dat der yn Westerlauwersk Fryslân nei 1524 noch 'Hafturfehden' sward binne, mei dan ek net alhiel útsletten wurde, tinkt my.

De Vries hat der al op wiisd dat yn alle seis fan him op it aljemint brochte 'oervede'-teksten út Westerlauwersk Fryslân de útdrukking 'hattia ner hindria' foarkomt, dy't - as men op it stêfrym ôfgiet - tige âld wêze moat.³³ Besjogge wy de hjirboppe besprutsen Fryske 'Hafturfehden' nochris, dan fine wy ek yn it Amelanner stik út 1501 dy twaslach werom. It hoecht jin gjin nij te dwaan dat dy, lykas ek de 'Hafturfehde' sels, út it feterjocht ôfkomstich wêze moat. De ferbining 'hattia ner hindria' komt bûten de sân kear yn 'e 'Hafturfehden' jitrisk yn alve âldfryske oarkonden foar, dy't allegearre op 'e iene of oare wize mei in soen, dy't oan in tastân fan fete in ein makket, gearhingje.³⁴ De útdrukking betsjut dan ek soksawat as: gjin fete fiere. Dat past ek goed by de tafoegings dy't, al as net njonkeninoar, gauris yn ferbining mei 'hattia ner hindria' foarkomme: 'by dei ner by nacht, hemelik ner epenbeer, in lyf ner in gued'. It jongste stik dêr't wy, alteast bûten de 'Hafturfehden', de formule yn fine, is tafallich net ien fan boppeneamde alve oarkonden, dy't út 'e jierren 1438-1493 datearje, mar in fredebrief út 1496, dy't fanwegen it meidwaan fan 'e stêd Grins yn it middelnederlânsk steld is: 'dat wy (...) malkanderen niet bet sullen haeten noch hinderen'.³⁵ Fierders moat noch neamd wurde dat ien âldfryske oarkonde (út 1483) in fynplak sûnder de ûntkenning opsmyt³⁶; dat is ek it gefal mei it hânskrift *Jus*, dêr't wy yn lêze: 'hij (= keyser Roloff) wrbiedet emment to hatijen ende toe hindrien op dae heerstraeta'.³⁷ Fan bûten Westerlauwersk Fryslân is de ferbining my allinne út in boarne út Mecklenburg bekend: 'dat nemand den anderen darumme haten, ergeren edder hinderen scholen' (1467).³⁸

Yn 'hattia' is hjirre de betsjutting '(as in fijân) ferfolgje' bewarre bleaun³⁹, wylst 'hindria' ferstien wurde moat as 'skea dwaan'.⁴⁰ Dat dy âlde betsjutting, alteast fan 'hindria', noch wol oanfield waard, kin opmakke wurde út it feit dat wy yn ien gefal de net-alliterearjende en dus grif jongere foarm 'toe hattien neer toe by schadien' tsjinkomme.⁴¹ Dêrtsjinoer smite in stikmennich soenbrieven dy't fan 'e stêd Grins útgien binne, hyltiten de ferbining 'haten ofte nyden' op.⁴² Dy útdrukking, dêr't 'haten' net mear de betsjutting 'ferfolgjen' yn hat, mar op itselde delkomt as 'nyden', wie o sa gongber yn it middelnederlânsk, dat ek in substantyf 'hatenijt' hat.⁴³ Lêstneamd wurd fine wy as 'haedt Nydt' yn it hjirboppe oanhelle formulier fan 'e Ommelanner 'Hafturfehde' werom. Dat de Westerlauwerske ferbining gâns âlder is, kin men nei it foargeande fan tinken wol ha.

*Zusammenfassung**Die 'Hafturfehde', eine besondere Gattung der Urfehde*

Die Urfehde, d.h. der beim Abschluss einer Fehde von der verletzten Partei zu leistende Eid, wird im Altfriesischen als freedeed bezeichnet. Im Westerlauwersschen Friesland wurde sie zweifelsohne bis etwa 1500 geleistet, dem Ausklang der Fehdezeit. Allerdings gibt es Anzeichen dafür, dass sie bereits im Laufe des 15. Jahrhunderts hier und da aus dem Sühneverfahren weggelassen wurde. In einem 1969 publizierten Aufsatz hat K. de Vries festgestellt, dass eine besondere Gattung dieses Eides, die aus mehreren Stadtrechten bekannte, von einem Gefangenen bei seiner Ausserhaftsetzung geforderte 'Hafturfehde', auch im Westerlauwersschen Friesland verbreitet war. Die sechs von ihm aus dem Zeitraum von 1479 bis 1515 gefundenen Beispiele können noch um drei vermehrt werden. Eins, aus dem Jahre 1501, stammt nicht, wie die anderen, aus einer Stadt, sondern von der Insel Ameland. Darüberhinaus wird auf das Formular einer Hafturfehde in einer mittelniederdeutschen Handschrift aus den (ehemalig friesischen) Ommelanden aufmerksam gemacht. Es stellt sich also heraus, dass die Anwendung dieses Eides nicht auf die städtische Rechtspraxis beschränkt gewesen ist. Überdies sollte mit der Möglichkeit, dass im Westerlauwersschen Friesland auch nach der Anerkennung der landesherrlichen Gewalt im Jahre 1524 noch Hafturfehden geleistet worden sind, gerechnet werden, wenn man in Betracht zieht, dass dies etwa in Deventer (Provinz Overijssel) bis 1620 üblich war. Die in fast allen friesischen Hafturfehden vorkommende, zweifellos uralte Formel to hattien ner to hindrien lässt sich in mehreren mit dem Abschluss einer Fehde zusammenhängenden Urkunden nachweisen.

Grins

Oebele Vries

Noaten:

¹. N.E. Algra, 'Eedsfoarmen yn it âldfryske rjocht', *Us Wurk*, XII (1963) 80-89.

². R. His, *Das Strafrecht der Friesen im Mittelalter* (Leipzig, 1901) 216.

³. W.J. Buma en W. Ebel, *Westerlauwerssches Recht I. Jus Municipale Frisonum* (Göttingen, 1977) 638-641.

⁴. His, *Das Strafrecht der Friesen*, 202.

⁵. O. Vries, *Oudfriesse Oorkonden*, IV ('s-Gravenhage, 1977) nr. 39 (= O IV 39).

-
- ⁶. Dat lêste is foarsafier't it de 'freedeed' oanbelanget ek it gefal yn: P. Sipma, *Oudfriesche Oorkonden* (3 dln; 's-Gravenhage, 1927-1941) I, nr. 126 (= O I 126) d.d. 11-8-1451. Foar de útdrukking 'syd ende pliga' sjoch: J. Brouwer, *Thet autentica riocht, met inleiding, glossen, commentaar en woordenlijst* (Assen, 1941) 170.
- ⁷. His, *Das Strafrecht der Friesen*, 216.
- ⁸. O I 169 (skeanprint fan my, lykas ek yn 'e fierders noch folgjende oanhallen). De soenbrief fan Jelger Feikisma en syn frou (O I 168) is dyselde deis útjûn.
- ⁹. O III 20 (de foarms *Fouterburen* en *haetgen* binne troch my út *Fonterburen* en *haelgen* emendearre).
- ¹⁰. Verwijs-Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, V, 2016-2018.
- ¹¹. K. de Vries, 'De "oorvede" in het middeleeuws stedelijk strafprocesrecht', *Tijdschrift voor Strafrecht*, LXV (1956) 309-313.
- ¹². W. Ebel, *Die Rostocker Urfehden* (Rostock, 1938), oanhelle by De Vries (sjoch noat 14).
- ¹³. De Vries, 'De "oorvede"', 313.
- ¹⁴. K. de Vries, 'Jck wijbe etis...' In Snitser 'Hafturfehde' út 1515', *Studia Frisica in memoriam Prof. Dr. K. Fokkema 1898-1967 scripta* (Grins, 1969) 112-116.
- ¹⁵. M. Oosterhout, *Snitser Recesboeken 1490-1517* (Assen, 1960) nrs. 261, 5223, 4326 en 4564 (= Sn. Recesb.).
- ¹⁶. O I 299 en 395.
- ¹⁷. Sn. Recesb. 104.
- ¹⁸. Worp van Thabor, *Vierde boek der kronijken van Friesland* (Leeuwarden, 1850) 191.
- ¹⁹. Dat is ek it gefal yn 'e Snitser 'oervede' fan 1495. Sjoch De Vries, 'Jck wijbe etis', 113.
- ²⁰. Algra, 'Eedsfoarmen', 88.
- ²¹. G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, *Groot Placaat- en Charterboek van Vriesland* (6 dln; Leeuwarden, 1768-1795) II, 265-266.
- ²². RA Fryslân, Argyf Hôf U1, f. 16^{r-v}.
- ²³. O I 454 (bewarre is it konsept).
- ²⁴. Ferl. O I 411 en IV 140.
- ²⁵. Fan Hemma Odda zin syn hân is ek de Ljouwerter 'Hafturfehde' út 1492, dy't hjirboppe te praat brocht is.
- ²⁶. UB Grins, Hs. PEJP 21, s.120-121. Ferl. P. Gerbenzon en H.D. Meijering, 'Inhoudsopgaven van Ommelander rechtshandschriften, I', *Meidielingen Stúdzjerjochting Frysk oan de Frije Universiteit yn Amsterdam*, I (1972) 71.
- ²⁷. Verwijs-Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, I, 181 (*Aenvanc*, 4: Het aanhouden of gevangennemen [van personen]).
- ²⁸. *Ibidem*, V, 2017.
- ²⁹. De Vries, 'Jck wijbe etis', 115.
- ³⁰. J.L. Berns, *Rechtsbronnen der stad Harderwijk* ('s-Gravenhage, 1886) 165-166.

-
- ³¹. Oer de Dimter ‘oervedeboeken’: M. (= P.C. Molhuysen), ‘Oirphede-boeken’, *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren*, XI (1846) 152-192.
- ³². GA Dimter (Deventer), *Rechterlijk Archief* 48, dl. 3, sub 22-11-1620.
- ³³. De Vries, ‘*Jck wijbe etis*’, 114-115.
- ³⁴. O I 74 (1438), I 131 (1452), I 168 (1463), I 181 (1466), I 300 (1480), II 99 (1481), II 153 (1487), III 20 (1488; sjoch noat 9), II 222 (1490), I 382 (1490) en IV 99 (1493).
- ³⁵. *Pax Groningana. 204 oarkonden út it Grinzer Gemeente-archyf oer de forhâlding Grins-Fryslân yn de fyftjinde ieu* (Grins, 1975) nr. 198, rigel 86-87.
- ³⁶. O II 113 (1483).
- ³⁷. Buma en Ebel, *Westerlauwerssches Recht I*, 56.
- ³⁸. Schiller-Lübben, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, II, 216 (s.v. *haten*). By Jacob Grimm, *Deutsche Rechtsaltertümer* (2 dln.; Darmstadt, 1974 [reprint]) wurdt de formule net neamd (sjoch benammen dl. I, 15-17); itselde jildt foar M. Heyne, *Formulae allitterantes ex antiquis legibus lingua Frisica conscriptis extractae et cum aliis dialectis comparatae* (Halle, 1864).
- ³⁹. Schiller-Lubben, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, II, 215-216; Lasch-Borchling, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*, II, 244 (s.v. *haten*); Verwijs-Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, III, 177-178 (s.v. *haten*).
- ⁴⁰. Schiller-Lubben, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, II, 270 (s.v. *hinderen*); Verwijs-Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, III, 439-440 (s.v. *hinder*).
- ⁴¹. O I 126 (1451).
- ⁴². *Pax Groningana*, nrs. 79, 81-83, 85, 86, 115, 118, 127-129 (allegearre út ‘e jierren 1493-1495). Nr. 198 (sjoch noat 35) is sûnder mis troch in Fries (of Friezen) opsteld.
- ⁴³. Verwijs-Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, III, 176 (s.v. *hat*); IV, 2383 (s.v. *niden*).